

Сопукулова А.А.

АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ӨЗДҮК ЭМЕС ЭТИШТЕР
МЕНЕН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ
ФОРМАЛАРЫНА САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗ

Сопукулова А.А.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НЕЛИЧНЫХ ФОРМ
ГЛАГОЛОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ОСОБЫХ ФОРМ
ГЛАГОЛОВ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

A. Sopukulova

COMPARATIVE ANALYSIS OF NON-FINITE FORMS
OF VERBS IN ENGLISH LANGUAGE AND SPECIAL
FORMS OF VERBS IN KYRGYZ LANGUAGE

УДК: 81'367.625

Кыргыз тилинде этиштердин кыймыл-аракеттик, ала-балдык лексика-грамматикалык негизги маанилерин сактай бербеген ар түрдүү көрүнүштөрү бар. Аларды биз этиштин өзгөчө формалары деп атайбыз. Ошондой эле көрүнүшү англис грамматикасындагы этиштерде да кездешет. Алар өздук эмес этиштер деп аталат. Герундийдин феномени азыркы учурга чейин толук изилденип бүтө элек. Илимпоздор англис тилиндеги герундий жана герундий конструкцияларды өздөрүнүн эне тилинен изилдеп, ага эквиваленттерди табышты. Бирок мындай илимий иш кыргыз тилинде изилдене элек. Макалада эки тилдеги этиштин формалары изилденип, алардын аталыштары ар башка аталганы менен сүйлөмдө аткарган функциясы, маанисинде окшоштук да, айырмачылык да бар экендигине салыштырма анализ жүргүзүлүп далилденди. Ошону менен бирге башка илимпоздордун темага байланышкан илимий эмгектери чагылдырылды.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, англис тили, этиш, герундий, өзгөчө форма, суффикс, инфинитив, талдоо.

В кыргызском языке существуют различные формы глаголов, не сохраняющие основного лексико-грамматического значения глаголов. Мы называем их особыми формами глаголов. То же явление встречается у глаголов в английской грамматике. Они называются неличными формами глаголов. Феномен герундия до сих пор полностью не изучен. Ученые изучили английский герундий и его конструкции на родном языке, и нашли эквиваленты, однако на кыргызском языке подобные научные работы до сих пор не изучались. В статье проведен анализ форм глаголов в двух языках, хотя их названия различны, проведен сопоставительный анализ и доказаны сходства и различия их функции и значения в предложении. При этом были отражены научные работы других ученых, относящиеся к данному научному труду.

Ключевые слова: кыргызский язык, английский язык, глагол, герундий, особая форма, суффикс, инфинитив, анализ.

In Kyrgyz language, there are various forms of verbs that do not preserve the basic lexical-grammatical meaning of the verbs. We call them special forms of verbs. The same phenomenon is found in verbs of English grammar. They are called non-finite forms of the verbs. The gerund phenomenon has not been fully studied. Scientists have studied the English gerund and its constructions in their native language and found equivalents, but similar scientific works have not been studied in the Kyrgyz language yet. At the same time, the scientific works of other scientists related to this scientific work were reflected. The article analyzes the forms

of verbs in two languages, although their names are different, the similarities and differences of their function and meaning in the sentence are proved, also comparative analysis was carried out.

Key words: Kyrgyz language, English language, verb, gerund, special form, suffix, infinitive, analysis.

Дүйнө тилдеринде этиш сөздөрдүн аныктамасы бирдей болгону менен алардын аткарган кызматы, сүйлөмдөгү милдети жана кыймыл-аракеттин мүнөзү ар түрдүү жана аталыштарында айырма бар.

Макаланын актуалдуулугу: англис жана кыргыз тилдеринин грамматикадагы этиштердин, алардын формалардын сүйлөмдө аткарган функцияларын жана түзүлүшүн изилдеп, аларга салыштырма анализ жүргүзүү.

Илимий маселени изилдөөдө төмөнкү методдор колдонулду:

1. Сүрөттөп берүү;
2. Салыштыруу;
3. Компоненттик анализ;
4. Классификациялоо.

Герундийдин феномени азыркы учурга чейин терең изилдене элек. Учурда тил илиминде англис герундийин башка тилдерден издеп, анын которулусун, колдонуу жолдорун изилдеген илимий диссертациялык эмгектер аз кездешет:

1. Салчак Ш.Х. Зависимый таксис в тувинском языке в сопоставлении с английским языком, 2006.
2. Рахманова Н.М. Масдар в лезгинском языке и его корреляты в английском, 2011.
3. Джамалудинова С.М. Структурно-семантический и функциональный анализ причастий и деепричастий аварского языка в сопоставлении с соответствующими единицами английского языка, 2010.
4. Пушина Н.И. Межкатегориальные связи в грамматике неличных форм: На материале современного английского языка в сопоставлении с данными русского и удмуртского языков, 2001.

Бул маселеге байланышкан илимий макалалар дагы сейрек:

1. Кабанова А.С. Синтаксические особенности

румьинского герундия (на фоне романского глагола).

2. Эмомов Умед Лексико-семантический анализ герундия в английском языке и способы его перевода на таджикский язык.

3. Хисамова В.Н. Некоторые типологические особенности английского и татарского языков.

4. Мухамеджановна Ж.Ш. Грамматически релевантные классификации глагола английского и узбекского языков.

5. Ибрагимова Р.А. Grammatical categories of non-finite forms of verbs in English and Tajik.

6. Абдулжалилов И.Г., Халунов А.Н. Сравнительно-сопоставительный анализ арабского масдара и английского герундия в методических целях.

7. Таргын Ш.Х. Особенности перевода тувинских неличных форм глагола на английский язык.

8. Жалолова Ш.М. Грамматически релевантные классификации глагола английского и узбекского языков.

9. Алымкулов К. Кыргыз тилинин грамматикасында жаксыз этиштер эмне үчүн алынбай калган.

Герундий – этиштин өздүк эмес формасы болуу менен бирге -ing суффиксинин этиштин алгачкы же башталгыч (инфинитив) формасына жалгашуусу менен уюшулуп, өзүнө зат атоочтун да, этиштин да касиеттерин камтуу менен кандайдыр бир процессдин белгисин көрсөтөт [4, 166-б.] Герундийдин төмөнкүдөй формалары бар: Indefinite Gerund, Perfect Gerund, Мамиле: Active Gerund (жай мамиле), Passive Gerund (туяк мамиле).

О.С. Ахманованын «Лингвистикалык терминдер боюнча сөздүгү» боюнча (которулду): «Герундий (анг. gerund, фр. gérondif, нем. Gerundium, исп. gerundio):

1. Латын тилиндеги кыймыл атооч. Ал герунддан келип чыккан зат атоочтун элизиясынын натыйжасында келип чыгышы мүмкүн, лат. - piditas libri legendi ('китеп окууга суурап', б.а. китеп окууга болгон каалоо) > supliditas legendi [2, 97-б.]

2. Заманбап англис тилинде -ing менен аяктаган кыймыл атооч, этиштин башкаруусун сактоо менен этиштик формага кирет. Англ. reading books, reading quickly and fluently» [2, 97-б.]

Б.А. Ильиштин «Современный английский язык» китебинде (которулду): «Англис тилиндеги герундий зат атоочтон өнүккөн, ал эски англис тилинде -ing же -ung суффикси менен түзүлгөн» [3, 226-б.]

Герундийдин пайда болушу кыймыл атоочтун этиштик конструкцияга жакындодон турат. Бул ыкма эки касиетке ээ: герундий өтмө этиштерден (Transitive verbs) тике толуктоочту талап кылат жана аны аныктоо үчүн тактооч колдонула баштаган. Мындан тышкары герундийдин кээ бир олуттуу касиеттери бар: ал таандык жөндөмдө зат атооч менен

аныкталат, же таандык ат атооч менен сүйлөмдө ээнин же толуктоочтун ролун ойноп калат [3, 227-б.]

Кыргыз тилинде заттардын кыймыл-аракетин, бейпилдик абалын жана акыл-ойдогу аракеттерди билдирген сөздөрдү этиш сөздөр деп айтабыз. Этиштер эмне кылып жатат? эмне кылды? эмне кылат? - деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Этиш термини эт- деген сөздөн келип чыккан. Ал «иште-», «кыл-», «аткар-» деген сыяктуу маанилерди билдирет [1, 149-б.]

Кыргыз тилинде этиштер ыңгай, мамиле, жак, чак, сан категориялары боюнча өзгөрөт, оң жана терс маанилерди туюндуруп айтылыш формаларына да ээ. Кыймыл-аракеттин субъектиге карата өтмө же өтпөс болуп келиши да этиштердин тутумдук түзүлүшүнө байланыштуу [1, 149-б.]

Кыргыз тилинде гана эмес, жалпы эле түрк тилдеринде этиш сөздөрдүн баштапкы формасы жөнүндөгү маселе тактала элек. Көпчүлүк тилдерде, анын ичинен кыргыз тилинде да, баштапкы форма катары жекелик сандагы экинчи жакты билдирген буйрук ыңгай негиздери (унгулары) кабыл алынган. М: бас-, же-, сүйлө-, байка [1, 139-б.]

Түрк тилдеринин бир тобунда этиш сөздөрдүн баштапкы формасы катары -мак (мисалы: өзб. йигмок, ялинмок; уйг. қайтмақ; азерб. нурланмаг; түркчө йазмак, гелмек) мүчөсү менен аяктаган туюнду формалар колдонулат. Кыргыз тилинде болсо, -мак мүчөсү кыймыл атоочтун көрсөткүчү катары кызмат кылат: Кел демек бар, кет демек жок (макал) [1, 150-б.]

Кыргыз тилинде этиштердин кыймыл-аракеттик, алабалдык лексика-грамматикалык негизги маанилерин сактай бербеген ар түрдүү көрүнүштөрү да бар. Аларды биз этиштин өзгөчө формалары деп атап, чакчылдар, атоочтуктар жана кыймыл атоочтор деген үч топко бөлүп карайбыз. Булар чыныгы этиштердей болуп жак, сан, чак, мамиле жана ыңгай категориялары менен өзгөрө бербейт [1, 281-б.]

Англис тилинде этиштин эки формасы бар: өздүк этиштер (Finite forms) жана өздүк эмес этиштер (Non-finite forms). Өздүк этиштердин ыңгайы, чагы, жагы, саны, мамиле категориялары бар. Өздүк этиштерге этиштердин үч жактагы жекелик жана көптүк санына кирген, жай жана туяк мамиледеги, баяндагыч ыңгай жана шарттуу ниет ыңгайдагы этиштер кирет [5, 107-б.]

Өздүк эмес этиштерге – инфинитив (Infinitive), герундий (Gerund), атоочтуктар (The Participle) киришет. Өздүк этиштерден айырмаланып булардын жагы, саны, ыңгайы жок. Алар сүйлөмдө баяндоочтун милдетин аткара алышпайт [4, 107-б.]

Кыймыл-аракетке (негизги этишке) кошумча маани берген-чакчыл деп аталат. Чакчылда этиштин жана тактоочтун белгиси бар. Чакчылдын мүчөлөрү: -

а, -е, -й, -ып, -ип, -ганча, -гыча, -ганы, -гени, -галы, -гели, -майынча, -мейинче. Суруолору: Кантип? Кандай? Кайсы убакка чейин? Качан? Качанга чейин? Качантан бери? Эмнеликтен? Эмнеге? Эмне үчүн? Эмне себептен? М: Ал каткырып күлдү. Күлдү-этиш, каткырып-чакчыл, сүйлөмдө бышыктоочтун милдетин аткарат [1, 283-б.]. Чакчыл сүйлөмдө бышыктоочтун эле милдетин аткарбай, кээде баяндоочтун да милдетин аткарат. Эгерде -ып, -а мүчөлөрү уланган чакчылдардан кийин жак, чак мүчөлөр уланып калса, негизги этиш катарында колдонулуп, баяндоочтун милдетин аткарат. М: Мен барыпмын, мен окуп отурамын, ал ойлонбой калды [1, 283-б.]. Суруолору окшош болгондуктан чакчылды тактоочтон, сын атоочтон ажыратуу кээде адаштырат.

1. Чакчылдын баштапкы формасы этиштен туруш керек жана тийиштүү мүчө уланат.

2. Чакчыл түрмөктө ээ кездешпейт.

3. Чакчыл түрмөктөрдө үтүр белгиси коюлат.

Этиштин өзгөчө формаларынын бири – атоочтук. Атоочтуктар кыймыл-аракетти же алабалды заттын белгиси катары көрсөтүп дайыма атооч сөздөр менен айкашып, аларды аныктап келет [1, 289-б.]. Атоочтук эки жол менен жасалат:

1. Морфологиялык жол -унгуга төмөнкү мүчөлөр уланат -ган (-ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн), -ар (-өр, -ор, -ер), -бас (-бес, -бос, -бөс, -пас, -пес, -пос, -пөс), -оочу (-өөчү), -уучу (-үүчү), -чу (-чү).

2. Синтаксистик жол-а) кош сөздөр – барар-бар-бас, болор-болбос. б) кошмок сөздөр – келе жаткан, жаркылдап күлгөн, кабыл алуучу. Булардан башка да атоочтуктарды уюштуруучу айрым мүчөлөр бар. Аналитикалык жол аркылуу чакчылдын -а, (-е, -ө, -й) формаларына элек деген сөздүн кошулушу менен да атоочтук жасалат [1, 299-б.].

Атоочтуктун этиштик белгиси:

1. Этиш сыяктуу кыймыл-аракетти билдирет.

2. Чакты билдирет. М: Окуп отурган (учур чак), окуй турган (келер чак), окуган (өткөн чак).

3. Этиштин мамилелеринен жасалат. М: келишкен (кош мамиле), жеткирбес (аркылуу мамиле), берилүүчү (туяк мамиле), кийинер (өздүк мамиле).

4. Өздөрүнөн мурунку сөздөрдү жөндөмөдө талап кылат. М: Колдон келген-дон-жөндөмө, шаарда жашаган-да-жөндөмө [1, 300-б.].

Атоочтуктун сын атоочтук белгиси:

1. Атоочтуктар заттын белгисин, сапатын, касиетин билдирет. (Кайсы? Кандай?) М: Агарган үй, барар мезгил, ырдоочу бала.

2. Жөндөмө мүчөлөр менен дагы атоочтуктар өзгөрөт. М: Бөлүнгөндү бөрү жейт. Ыйлагандын көзү жаман.

3. Таандык мүчөлөрдү кабылалат. М: Барганым, барганың, барганыбыз, барганыңыз.

4. Сын атоочтордой аныктоочтун милдетин ат-

карат. М: Кетүүчү адамдар камдана баштады. Окуган студенттер тарашты (кайсы?) [1, 309-б.]

Кыймыл атооч кыймыл-аракеттин, ал-абалдын атын билдирет. Жөндөмө, таандык, көптүк(-лар) мүчөлөрү менен өзгөрөт. Мүчөлөрү: - оо, -өө, -уу, -үү, -ыш, -ш, -мак, -май, -мой. Этиштик жана зат атоочтук касиетке ээ [1, 300-б.].

Зат атоочко окшош белгилери: Зат атооч заттын атын атаса, кыймыл атооч кыймыл-аракеттин атын атап, эмне? эмнеге? деген зат атоочтун суруолоруна жооп берет. Кыймыл атооч чак жана жак мүчөлөр менен өзгөрбөйт. М: Билдирүүлөр жасалды. -мак мүчөсү кыймыл атоочту уюштурат. Эгерде -мак мүчөсү уланган сөздөр этиш сыяктуу чак, жак мүчөлөрү менен өзгөрбөйт, жөндөмө аз да болсо таандык мүчөлөр менен өзгөрүп, заттык мааниде колдонулса, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткаrsa кыймыл атоочтук мааниде колдонулат [1, 300-б.].

Эгерде -мак мүчөсү уланган сөздөр жак мүчөлөр менен өзгөрсө, этиштин суруолоруна жооп берсе максат (ниет) ыңгайды уюштурат. Максат ыңгайды уюштурган -мак мүчөсүнөн кийин эмес, бол, эле, экен деген көмөкчү этиштер айкашат. Ал эми чак, жак менен өзгөрбөйт, таандык мүчөлөр менен өзгөрүп, заттык мааниде колдонулуп, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаrsa ал кыймыл атооч болот [1, 310-б.].

Этишке окшош белгилери: Кыймыл атоочтордо этишке мүнөздүү болгон кыймыл-аракеттик маани сакталат. - М: Жан сактамай оной, адам болмок кыйын. Мамиле этиштен айырмасы – кыймыл атооч кыймыл-аракеттин атын атайт: келүү, келмек, келмей, келиш.

Ал эми мамиле этиштер кыймыл-аракет процесин ишке ашыруусу менен аныкталат. М: Жуун-өздүк мамиле, жуунмак-кыймыл атооч [1, 311-б.].

Кыймыл атооч менен атоочтукту салыштыруу:

1. Баяндоочтун позициясында турганда кыймыл атоочтор жак мүчөсү боюнча өзгөрбөйт. Ал эми атоочтуктар жак мүчө боюнча өзгөрөт. М: Мен барганмын, мен баруучумун.

2. Кыймыл атоочтор өз алдынча турганда эч убакта чакты билдирбейт. Атоочтуктар болсо чакты билдирет. М: Мен барганмын, ал келер.

Сүйлөм ичинде ээ, толуктооч, кээде аныктооч, бышыктоочтун милдетин аткарат. М: Шашып иштөөнү каалаган эмес (эмнени?) шашып иштөөнү – толуктооч. Тартыштар башталды. (эмне?) тартыштар-ээ.

Герундийдин чак формасы менен жай жана туяк мамилеси бар:

	Active	Passive
Indefinite	Reading	being read
Perfect	Having read	having been read

Тыянак:

1. Англис тилинде жана кыргыз тилинде дагы этиштин аныктамасы окшош: Заттардын кыймыл-аракетин, бейпилдик абалын жана акыл-ойдогу аракеттерди билдирген сөздөрдү этиш сөздөр деп айтабыз. Этиштер эмне кылып жатат? эмне кылды? эмне кылат? деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

2. Кыргыз тилинде этиштердин кыймыл-аракеттик, ал-абалдык лексика-грамматикалык негизги маанилерин сактай бербеген ар түрдүү көрүнүштөрү да бар. Аларды биз этиштин өзгөчө формалары деп атап, чакчылдар, атоочтуктар жана кыймыл атоочтор деген үч топко бөлүп карайбыз. Англис тилинде болсо этиш сөздөрдүн аткарган кызматы, сүйлөмдө аткарган милдети жана кыймыл-аракеттин мүнөзү ар түрдүү. Алар-өздүк жана өздүк эмес этиштер. Өздүк эмес этиштерди герундий, инфинитив жана атоочтук деп үч топко бөлөлүз.

3. Англис тилинде этиштин баштапкы формасы –инфинитив б.а. этиштин алдына to бөлүкчөсү коюлат. Кыргыз тилинде баштапкы форма катары жекелик сандагы экинчи жакты билдирген буйрук ыңгай негиздери колдонулат.

4. “Чакчылда этиштин жана тактоочтун белгиси бар” - деп кыргыз тилинин грамматиги И.Абдувалиев өзүнүн “Кыргыз тилинин морфологиясы” китебинде жазса, Б.А. Ильиш “Современный английский язык” аттуу китебинде “Герундий өтмө этиштерден (Transitive verbs) тике толуктоочту талап кылат жана

аны аныктоо учун тактооч колдонула баштаган” - деп жазат.

5. Кыргыз тилиндеги этиштин өзгөчө формасы чакчыл сан, жак, чакта өзгөрбөйт, атоочтук чак маанилерин көрсөтөт, кыймыл атооч жак жана чак мүчөлөр менен өзгөрбөйт.

Англис тилиндеги этиштин өздүк эмес формасы герундийдин жак, сан, ыңгай категориялары жок.

6. Чакчылдар жана герундий мамиле маанилерине ээ болот.

Демек, англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин формаларына анализ жүргүзүп, алардын аталыштары ар башка аталганы менен сүйлөмдө аткараган функциясында, маанисинде окшоштук да, айырмачылык да бар экендигин далилдедик.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008. - 149-б.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - Москва, 1966. - 97-б.
3. Ильиш Б.А. Современный английский язык. - Москва, 1948. - 226-б.
4. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. Грамматика английского языка. - Ленинград, 1972. - 313 б.
5. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. - Москва, 1996. - 107-б.
6. Козина О.Н. Отличительные черты грамматической категории герундия как одной из неличных форм английского глагола. Балтийский гуманитарный журн., 2015. - №4(13).
7. www.oup.com/elt/englishfile/intermediate